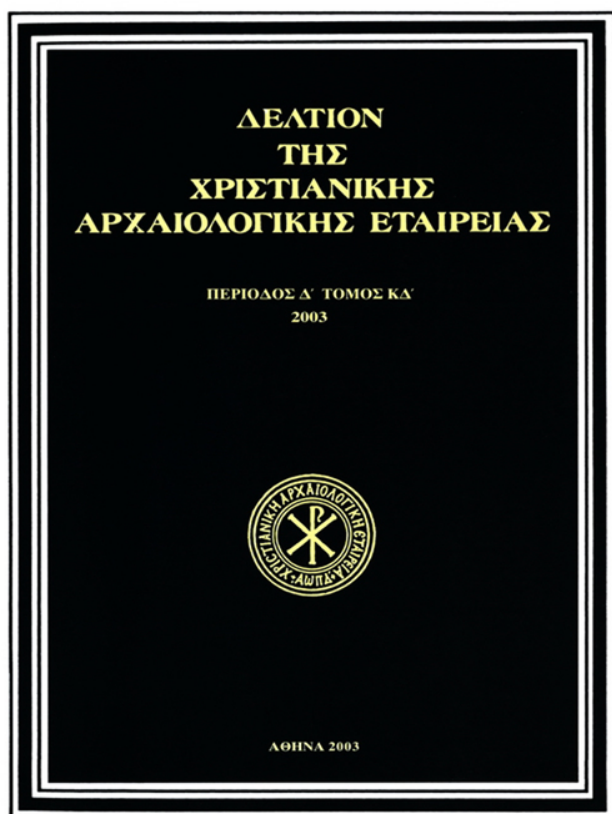

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων
Παλαιολόγων

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.370](https://doi.org/10.12681/dchae.370)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Χ. (2011). Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 89–100. <https://doi.org/10.12681/dchae.370>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων
Παλαιολόγων

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 89-100

ΑΘΗΝΑ 2003

Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ-ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ*

Στὴν ἔκδοση τοῦ 1884 ἀπὸ τὸν G. Schlumberger γιὰ τὰ σιγίλλια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, παρουσιάσθηκε ἓνα μολυβδόβουλλο πού ἔμεινε γνωστό μέ τό ὄνομα τοῦ κατόχου του ὡς τό μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα¹. Ἡ ἐπιγραφή στὸν ἐμπροσθέντυπο ἀναφέρεται στὸν Κεραμέα, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὴ βοήθεια τῆς Θεοτόκου γιὰ νά φέρει σέ πέρας τίς πράξεις μέ τίς ὁποῖες εἶναι ἐπιφορτισμένος, σύμφωνα μέ τίς βασιλικές ἐντολές: *Τοῦ Κεραμέου πρακτέα διευλύτουν / πρὸς βασιλικὰς ἐντολὰς, Θεοτόκε*. Στὸν ὀπισθότυπο εἰκονίζεται ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, ὁρθιας, δεξιοκρατοῦσας, πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Μ(ήτη)ρ Θεο(υ)ῦ ἡ Ἀχειροποιήτο(ς)*. Ὁ G. Schlumberger χρονολόγησε τό μολυβδόβουλλο γενικά στο 13ο αἰῶνα καί τό καταχώρησε ἔξαιτίας τοῦ προσωνύμου τῆς Θεοτόκου στή γνωστὴ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου ἢ τῶν Ἀβραμιτῶν στήν Κωνσταντινούπολη² (Εἰκ. 1).

Ὁ V. Laurent, τό 1965, τοποθέτησε χρονικά τό μολυβδόβουλλο πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα ἐκφράζοντας συγχρόνως τὴν ἄποψη πὺς δέν σχετίζεται μέ τὴ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἀνῆκε σέ βασιλικὸ ἀξιωματοῦχο ἀπασχολημένο μέ διαφορετικὲς ἀσχολίες ἀπὸ ἐκεῖνες

μιᾶς μονῆς καί συνδεδεμένο μέ τὴ Θεοτόκῳ Ἀχειροποιήτο ἔξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης πίστεως του πρὸς αὐτή. Ἐπισημαίνεται ἐπιπλέον ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου στήν Κωνσταντινούπολη καταστράφηκε κατὰ τὴ λατινικὴ κατοχή³.

Ποῖος θὰ μπορούσε ἐπομένως νά εἶναι ὁ κάτοχος τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ μολυβδόβουλλου καί ποιᾶς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τὴ βοήθεια ζητοῦσε γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτέλεση τῶν πράξεων, τίς ὁποῖες εἶχε ἐπιφορτιστεῖ μέ βασιλικές ἐντολές;

Ὅπως καταγράφηκε ἀπὸ τὸν E. Trapp καί τοὺς συνεργάτες του, τό οἰκογενειακὸ ὄνομα Κεραμέας ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸ κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ στήν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης⁴. Ἀπαντᾶται, ἐκτός τῶν ἄλλων, σέ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαπιστώνεται ὅτι ἓνας ἐξ αὐτῶν, ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς Νικόλαος Κεραμέας, δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων, βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη τό ἔτος 1284. Στὸν Νικόλαο Κεραμέα, πού θεωρήθηκε ἀπογραφεάς (;) Θεσσαλονίκης λίγο πρὶν ἀπὸ τό ἔτος 1270 καί ἕως τό 1283/84, ἀποδόθηκε καί τό ἐν λόγω μολυβδόβουλλο⁵.

Ὅντως, λίγο πρὶν ἀπὸ τό ἔτος 1270-1274 στή διαθήκη

* Εὐχαριστίες καταθέτω στοὺς συνάδελφο καί φίλο Τ. Παπαμαστοράκη γιὰ τίς πολύτιμες συζητήσεις.

1. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, ἀριθ. 52, σ. 50, 134, 157 κ.έ., εἰκ. στή σ. 157 (στό ἔξισ: *Sigillographie*). V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Παρίσι 1963-1965, V2, σ. 63 κ.έ. (στό ἔξισ: *Le corpus des sceaux*). Γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Ἀθήνα 1932, ἀριθ. 525, σ. 184 κ.έ. H. Hunger, *Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεοῦ ἡ ἐπίσκεψις*, *Studies in Byzantine Sigillography* (ἐκδ. N. Oikonomides), Washington 1995, 4, σ. 40 (στό ἔξισ: *Heimsuchung*).

2. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 134, 157 κ.έ. Γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ἀβραμιτῶν, βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. I: Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. III: Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969, σ. 4-6.

3. Laurent, *Le corpus des sceaux*, σ. 63 κ.έ. Τό συμπέρασμα τῆς κατα-

στροφῆς βασιίζεται στήν ἀπουσία ἀναφορᾶς τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν 11ο-12ο αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως καί ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς πού ἐπισκέφθηκαν τὴ Βασιλεύουσα μέχρι τό 15ο αἰῶνα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸν V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Wiesbaden 1994, ὅπου οὐδεμία μνεῖα τῆς μονῆς γίνεται. Γιὰ τὴν τύχη τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τό 1204, βλ. κυρίως G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984. A.-M. Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), σ. 243-261.

4. *PLP*, ἀριθ. 11635, 11637-11639, 11641, 11643, 11645· Addenda und Corrigenda, ἀριθ. 92362-92365. *Actes de Lavra, II: De 1204 à 1328* (ἐκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou), Παρίσι 1977, σ. 29.

5. *PLP*, Addenda und Corrigenda, ἀριθ. 92363.

Εἰκ. 1. Παναγία ἡ «Ἀχειροποίητος». Μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα (ἀπὸ G. Schlumberger).

τοῦ Θεοδοσίου Σκαράνου πρὸς τὴ μονὴ Ξηροποτάμου, ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος ἀπογραφέα ὄρισεν τὸν Κεραμέα⁶. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1274-1280/81 ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας σέ χρυσόβουλλο λόγο πρὸς τὴ μονὴ Δοχειαρίου ἐξασφάλισε στὸν πρωτοβεσιάριο Δημήτριο Μουρῖνο τὸ χωρίον Ἀντιγόνεια στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπερ παρεδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ Κεραμέα⁷.

Μάλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο ποῦ ὑπέγραψε τὸ ἔτος 1283/84, μέ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀπογραφέα, πρακτικό πρὸς τὴ μονὴ Ἐσφιγμένου τοῦ Ἀγίου Ὁρου⁸. Τὴν ἴδια χρονιά ἄλλωστε ὁ Νικόλαος Κεραμέας βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη ὡς μάρτυρας στὴ διαθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου Κεραμέα, πρῶην μητροπολίτη Ἀχρίδας⁹. Στὴ διαθήκη, ποῦ φυλάσσεται στὴ μονὴ τῆς Λαύρας, ὁ Θεόδωρος Κεραμέας ἀναθέτει στὸν Μιχαὴλ Η' καὶ τὸν ἀδελφό του Νικόλαο Κεραμέα τὴν

περάτωσιν τῆς μονῆς τοῦ Χριστοῦ Παντοδύναμου, ποῦ ὁ ἴδιος εἶχε ἰδρύσει πρὶν χρόνια στὴ Θεσσαλονίκη: ...εἰς χεῖρα βασιλικὴν ἱκετικῶς ἀναθεῖναι τὴν ταύτ(ης) ἐντελὴ μετὰ τὸ ἐμὸν τέλος(ς) σύστασιν καὶ περάτωσιν... τῷ κραταιῷ κ(αὶ) ἀγ(ίῳ) μου αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κῡ(ρ) Μιχαὴλ Κομνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ καὶ τῷ τῆς ἀγί(ας) αὐτοῦ βασιλεί(ας) συνδούλῳ μοι τῷ ρηθέντ(ι) πανσε(βάστ)ῳ σε(βαστ)ῷ δομestικῷ τῶν δυτικ(ῶν) θεμάτων(ων) καὶ αὐταδέλφῳ μου κῡ(ρ) Νικολάῳ τῷ Κεραμέα...¹⁰.

Οἱ ἀπογραφεῖς, ἀναγραφεῖς, ὅπως καὶ οἱ ἐξισωταί, ἦταν ἀξιωματοῦχοι ἐπιφορτισμένοι μέ διευθετήσεις κτηματολογικῶν καὶ φορολογικῶν ὑποθέσεων¹¹. Ἡ ἀποψη πῶς ὁ κάτοχος τοῦ μολυβδοβούλλου Κεραμέας ἦταν ἀπογραφεὺς νομίζω πῶς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σπάνια ἔκφραση *πρακτέα διενλύτου* ποῦ διαβάστηκε τελευταῖα σέ μιὰ ἀκόμη σφραγίδα τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ ἀνῆκε στὸν ἐξισωτὴ Καράντη¹². Ὡς ἐξισωτὴς στὴν περιοχὴ τοῦ Σκάμανδρου τὸ ἔτος 1222 ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, πατέρας τοῦ Μιχαὴλ Η', ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μέγας δομestικός τῶν δυτικῶν θεμάτων μέ ἔδρα τὴ Θεσσαλονίκη τὸ ἔτος 1246¹³.

Σύμφωνα μέ ὅσα παρουσιάστηκαν, ὁ κάτοχος τοῦ μολυβδοβούλλου Κεραμέας ἦταν ἀπογραφεὺς τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου καὶ ταυτίζεται μέ τὸν πανσέβαστο σεβαστὸ Νικόλαο Κεραμέα, δομestικό τῶν δυτικῶν θεμάτων στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπὶ κλήση τοῦ Νικολάου Κεραμέα πρὸς τὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτέλεση τῶν βασιλικῶν καθηκόντων του ἀπευθυνόταν στὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου

6. *Actes de Xéropotamou* (ἐκδ. J. Bompiaire), Παρίσι 1964, ἀριθ. 9, σ. 81 στ. 32, σ. 85 στ. 48. Πιά τὴ χρονολογία, βλ. R. Walther, *Rezensien zu Actes d'Esphigmenou*, *JÖB* 24 (1975), σ. 309 κ.έ. *Actes de Docheiariou* (ἐκδ. N. Oikonomides), Παρίσι 1984, ἀριθ. 9, σ. 105.

7. *Actes de Docheiariou*, ὁ.π., σ. 108 στ. 26 καὶ γιὰ τὴ χρονολογία, σ. 104, 106.

8. *Actes d'Esphigmenou* (ἐκδ. J. Lefort), Παρίσι 1973, ἀριθ. 7, σ. 66 στ. 22 κ.έ., ὅπου διαβάζεται Ἀρτμος. Ὁ Walther, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 309 κ.έ., διορθώνει Μιχαὴλ. Ὁ Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, ὁ.π., σ. 105, διαβάζει Νικόλαος θεωρώντας προβληματικὴ τὴν ἀνάγνωση τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ τίτλου. Ἀναφέρεται ἐντούτοις στὸν Νικηφόρο Χοῦμνο μέ περιουσία στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος παραπονιόταν γιὰ ἀδικες εἰσπράξεις βασιλικῶν εἰσπράκτορα μέ τὸ ὄνομα Κεραμέας, βλ. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, Παρίσι 1959, σ. 45. J.F. Boissonade, *Anecdota Nova*, Παρίσι 1848, Hildesheim 1962, σ. 27, 28.

9. Ἀναθεωρήθηκε ἡ ἀποψη ὅτι ἦταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Στὸν Ἀχρίδων Κεραμέα κατέφυγε ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος

τὸ 1272/73, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης (ἐκδ. A. Failler), Παρίσι 1984, II, σ. 432 σημ. 1, 433. A. Failler, *Pachymerianna quaedam*, *REB* 40 (1982), σ. 196-199.

10. *Actes de Lavra* (ὑποσημ. 4), ἀριθ. 75, σ. 30 στ. 9, σ. 31 στ. 21-27. *Actes de Lavra*, IV, Παρίσι 1982, *Addenda et Corrigenda*, σ. 205. Ἐπίσης, M. Rautman, *Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia, The Twilight of Byzantium* (ἐκδ. Sl. Ćurčić καὶ D. Mouriki), Princeton 1991, σ. 60 σημ. 30, 66 κ.έ.

11. Hunger, *Heimsuchung*, σ. 38, 40 κ.έ. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under Palaeologi*, Amsterdam 1988, σ. 205: ...*ποιῆσαι ἀπογραφὴν καὶ ἐξίσωσιν*... βλ. ἐπίσης, σ. 186 κ.έ. καὶ σημ. 5, 199 κ.έ., 204-205, 215 κ.έ., 224-227.

12. *Τῶν ἐξισωτῶν τῆς Ἀχυράους, Κόρη*, / καὶ τοῦ Καράντου *πρακτέα διενλύτου*, βλ. Hunger, *Heimsuchung*, σ. 39-41, εἰκ. 9.

13. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 292 κ.έ. Πιά τὸν Ἀνδρόνικο, βλ. J.C. Cheynet - J.F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Παρίσι 1986, σ. 176 κ.έ. Βλ. ἐπίσης παρακάτω, ὑποσημ. 40.

Ἀχειροποιήτου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης, περιοχὴ στὴν ὁποία προσέφερε τίς ὑπηρεσίες του. Ἐπιπλέον, ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς του, ὅπως δηλώνουν καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς οἰκογένειάς του¹⁴. Ἡ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπωνυμίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ ἔτος 1270. Ἡ μέχρι τώρα ἀποδεκτὴ χρονολογία γύρω στὸ ἔτος 1320, σύμφωνα μὲ τὸ πωλητήριο ἐγγραφο τῆς Ἀννας Παξαμαδῶς πρὸς τὴ μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, μετατίθεται κατὰ μίαν πεντηκονταετία νωρίτερα. Ἡ ὀνοματοδοσία τῆς γειτονίας μὲ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ναοῦ: *τὰ προσόντα μοι τῇ Ἀννῇ οἰκήματα, ὅσα καὶ οἶα ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου...*¹⁵, ἐπιβεβαιώνει ἀκριβῶς τὴ χρῆση τῆς γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα πρὶν νὰ καθιερωθεῖ ὡς τοπογραφικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς¹⁶.

Μὲ τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης¹⁷ συνδέονται δύο μολυβδόβουλλα πού ἀνῆκαν στὸν Ἰάκωβο, μητροπολίτη τῆς πόλης κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰῶνα¹⁸. Στὸν ἐμπροσθέντυπο τῶν μολυβδόβουλων, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τους, ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων μορφῶν πού ἀποτυπώθηκαν στὸν ὀπισθόντυπο: *+Ἰακ(ώ)βου σφράγισμα Θεσσαλονίκης Χριστοτεκοῦσαν καὶ τὸν μάρτυρα φέρει*¹⁹. Στὴ μοναδικὴ αὐτὴ παράσταση εἰκονίζονται προσβλέποντες τὸν Χριστό, πού βρίσκεται ψηλά μέσα σέ τιμῆμα οὐρανοῦ, ἡ Θεοτόκος ὄρθια σέ στάση δέησης καὶ δίπλα τῆς ὁ ἅγιος Δημήτριος, οἱ ὁποῖοι συλλατρεύονταν στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου²⁰ (Εἰκ. 2).

Τὴν περιγραφὴ τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου

Εἰκ. 2. Ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Μολυβδόβουλλο τοῦ Ἰακώβου Θεσσαλονίκης (ἀπὸ V. Laurent).

στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου παρέδωσε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, νομοφύλακας καὶ κριτὴς στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ ἔτος 1347²¹. Δύο χρόνια μετὰ τὴ φοβερὴ σφαγὴ τῶν Ζηλωτῶν, πού διαπράχθηκε μέσα «στὸ τέμενος τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου»²², ὁ ὑψηλὸς ἀξιωματοῦχος ἐκφωνεῖ λόγο μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου²³. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενόπουλου, ἡ εἰκόνα τῆς Θεομήτορος πού βρισκόταν στὸ ναὸ *ἐσχημάτισται* ὄρθια δεομένη πρὸς τὸν Χριστό ἐξαιτίας τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ κτήτορα, μὲ θεϊκὸ τρόπο καὶ ὄχι μὲ ἀνθρώπινα χέρια· γιὰ τοῦτο καὶ ὀνομάστηκε ἀχειροποίητος παραβαλλόμενη πρὸς τίς ἀχειροποίητες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, ἅγιο μανδήλιο καὶ κεράμιο: *Πρὸς τῇ θεῇ τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἣ τῷ ὄντι θεόθεν, οὐκ ἐξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οὕτως ὄρθιος, ἰκέσιος ἐσχημάτισται, διὰ τὸ τοῦ κτήτορος, ὡς ἀληθῆς αἰρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγεννημένον ἀμπλάκημα,*

14. *Actes de Lavra*, II (ὑπόσημ. 4), σ. 29, 31 στ. 33.

15. *Actes d'Iviron*, III (ἐκδ. J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papa-chryssanthou - V. Kravari - H. Métréveli), Παρίσι 1994, ἀριθ. 78, σ. 254 στ. 15.

16. Θ. Παπαζώτος, Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη. Μία ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 117, 122.

17. Πρῶτος ἀσχολήθηκε ὁ Ἀ. Συγγόπουλος στὴ σημαντικὴ ἐργασία του, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 1-26. Τὰ νεότερα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν γραπτῶν πηγῶν ἐπεξεργάσθηκε στὴν ἐμπειροστατωμένη μελέτη του ὁ Θ. Παπαζώτος, ὁ.π., σ. 112-131. Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ἀχειροποίητος. Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1989.

18. Πά τὸν Ἰάκωβο, βλ. *PLP*, ἀριθ. 7905. Rautman, ὁ.π. (ὑπόσημ. 10), σ. 66 κ.έ.

19. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 105, 106. Laurent, *Les bulles métriques* (ὑπόσημ. 1), ἀριθ. 171, σ. 61 κ.έ. Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰακώβου, *ΕΕΒΣ* 12 (1936), σ. 449-453, εἰκ. 1. Laurent, *Le corpus des sceaux*, VI, ἀριθ. 465, 466, σ. 340 κ.έ. V, πίν. 63. *Studies in Byzantine Sigillography* (ἐκδ. N. Oikonomides), Washington 1998, 5, σ. 65.

20. Βλ. Συγγόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 24. D. Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique*, *Zograf* 10 (1979), σ. 47-51. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 125 κ.έ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ἀχειροποίητος* (ὑπόσημ. 17), σ. 13 κ.έ.

21. D.M. Nicol, *Βιογραφικὸ λεξικὸ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1993, σ. 65.

22. Ἰωάννης Καντακουζηνός (ἐκδ. L. Schopen), Βόννη 1828-1832, II, σ. 571.

23. Δ. Γκίνης, Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἐορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), σ. 145-162.

Εἰκ. 3. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν. Παναγία ἡ «Ἀχειροποιήτος».

οὗ χάριν καὶ τὴν Ἀχειροποίητος, κατὰ τὰς ράκει προφῶν καὶ κεράμῳ δεσποτικὰς ἐντυπωθείσας μορφάς, εὐδοκία τοῦ θεανθρώπου λόγου, προσηγορίαν ἔσχε, καὶ ταύτης αὐτὸν τῆς Ἀχειροποιήτου προσρήσεως ἀξιούν ἐπήει τολμήσαι, καὶ ἀμέσως παρακάτω: ...ἡ μὲν ἀνάγνος τοῦ Θεοῦ Μήτηρ ἰκέσιος ἱσταμένη φαίνεται... ὅλας χεῖρας ἀνατείνουσιν ἱκεσίους, πρὸς τίνα δὲ καὶ ὑπὲρ τίνος, ἢ πρὸς ὃν ἀρρήτως αὐτὴ Θεὸν ἔτεκε²⁴.

Ὁρθία δεομένη μέ τὴν ἐπιγραφή *Μ(ήτηρ) Θε(ο)ῦ ἡ Ἀχ[ειρο]ποιήτος* δεσπόζει ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου στήν κόγχη τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ὁρφανῶν (1310-1320) στῇ Θεσσαλονίκη²⁵ (Εἰκ. 3). Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε δίπλα στήν παράσταση τῆς Θεοτόκου, σέ τρεῖς ἀκόμη ναοὺς τῆς Μακεδονίας τοῦ 14ου αἰώνα²⁶. Δεομένη ἀλλὰ μέ τὸν Χριστὸ σέ μετάλλιο στό στήθος καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιγραφή εἶχε εἰκονιστεῖ ἡ Θεοτόκος στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στῇ σερβικῇ βασιλικῇ μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδας στῇ Sopoćani, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1272-1276²⁷ (Εἰκ. 4).

Τὰ θέματα πού προέκυψαν κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου καὶ σχολιάσθηκαν ἀπὸ τοὺς μελετητές ἦταν πολλὰ: Ἡ ὀνομασία πού εἶχε ὁ ναὸς πρὶν πάρει τὴν προσωνυμία Ἀχειροποιήτος, ἡ συλλατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στό ναὸ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινοῦσε ἡ πομπή τὴν παραμονή τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου γιὰ νὰ καταλήξει στό ναὸ τοῦ ἁγίου, ἀφοῦ ἔκανε στάση στό ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἡ χρονικὴ στιγμή πού δόθηκε ἡ νέα ὀνομασία –Ἀχειροποιήτος–, ὁ κτήτορας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἀμπλάκημά του. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα κατέληξε στήν ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀχειροποιήτου δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου²⁸, ἐνῶ ἡ συλλα-

24. Ὁ.π., σ. 152 στ. 81-88, σ. 158 στ. 339-343, σ. 159 στ. 353-355. Ξυγγόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 8 στ. 34-40, σ. 21 στ. 7-11, 20-22. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 119 κ.έ.

25. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, σ. 15, πίν. 63. Ἀ. Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στῇ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 63-65. Πά τῇ χρονολογία τοῦ ναοῦ, βλ. Br. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Βελιγράδι 1999, σ. 347-350.

26. Ἅγιοι Ἀνάργυροι Ἀχρίδας (περ. 1340), βλ. C. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid au XIVe siècle*, Ἀχρίδα 1980, σ. 48, 50, 189, εἰκ. 20. Παναγία τοῦ Zaum (1361), βλ. ὁ.π., σ. 110, 197, εἰκ. 70. Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη Καστοριάς (περ. 1385), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Καστορία. I: Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 155α. Ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρονται ὁ Ταξιάρχης Μητροπό-

λεως Καστοριάς ἀπὸ τὴν Εὐγ. Δρακοπούλου, *Ἡ πόλη τῆς Καστοριάς τῇ βυζαντινῇ καὶ μεταβυζαντινῇ ἐποχῇ (12ος-16ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997, σ. 73 καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς στῇ Gračnica ἀπὸ τὸν Εὐθ. Τσιγαρίδα, *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στῇ βυζαντινῇ τέχνῃ*, κατάλογος ἐκθεσῆς, Ἀθήνα 2000, σ. 126 (στό ἐξῆς: *Μήτηρ Θεοῦ*), ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐπιγραφή.

27. V.J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos, Actes du XIIIe CIEB, Ochrid 1961*, Βελιγράδι 1964, III, σ. 97 σημ. 99. Ὁ ἴδιος, *Sopoćani*, Βελιγράδι 1963, σ. 134-135 (σχέδιο). Πά τῇ χρονολογία, βλ. Br. Todić, *Apostle Andrew and Serbian Archbishops on the Frescoes of Sopoćani, Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Kruševac, 10-13 May, 2000*, Βελιγράδι-Kruševac 2002, σ. 361-379.

28. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 113-117. Ἡ διατήρηση καὶ αὐτῆς τῆς ὀνομασίας ἕως τὸ 1430 ἐπιβεβαιώνεται στὰ κείμενα τοῦ

Εἰκ. 4. Soročani, μονή Ἀγίας Τριάδας, παρεκκλήσιο Ἁγίου Στεφάνου. Παναγία ἢ «Ἀχειροποῦητος» (φωτ. Br. Todić).

τρεῖς τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦσε ἐπιβίωση μιᾶς παράδοσης πού ὑφίστατο στούς δύο σημαντικούς ναούς τῆς Θεσσαλονίκης, Ἅγιο Δημήτριο καί μεγάλο ναό τῆς Θεοτόκου²⁹. Ὁ ναός τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς ταυτίστηκε μέ τό μεγάλο κτίσμα πού βρισκόταν κάτω καί βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς³⁰.

Θά προσπαθήσω νά δώσω πιθανές ἀπαντήσεις στά ὑπόλοιπα ἐρωτήματα, πού ἀφοροῦν τή χρονική στιγμή τῆς μεταλλαγῆς τῆς εἰκόνας τοῦ ναοῦ καί τή νέα ὀνομασία

τοῦ σέ Ἀχειροποῦητος, τό ἱστορικό πρόσωπο τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ καθώς καί τό λεγόμενο ἀμπλάκημά του.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ὁμιλητής, ἐσημαίνεται ἐξαιτίας τοῦ ἁμαρτήματος στό ὁποῖο εἶχε περιπέσει ὁ κτήτορας τοῦ ναοῦ: ...διὰ τό τοῦ κτήτορος, ὡς ἀληθῆς αἰρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγεννημένον ἀμπλάκημα...³¹. Ἡ λέξη ἐνταῦθα πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ μέ τή χρονική τῆς ἐννοια καί ὄχι τήν τοπική, ὅπως ἔγινε ἔως τώρα³². Εἶναι ἐνδιαφέρον πώς ὁ Ἀρμενόπουλος δέν θυμίζει στό κοινό του οὔτε τό ὄνομα τοῦ κτήτορα οὔτε τό ἁμαρτήμα του, ἐπειδή, ὅπως συμπληρώνει ὁ ἴδιος, εἶναι

Συμεών Θεσσαλονίκης, βλ. Παπαζώτος, ὁ.π., σ. 116, 127-130. Βλ. ἐπίσης Ἱ. Φουντούλης, Μαρτυρίαι τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεών περὶ τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976), σ. 123-186. Ὁ ἴδιος, *Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1966. Ὁ ἴδιος, *Συμεών ἐπισκόπον Θεσσαλονίκης τά λειτουργικά συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1968.

29. Βλ. καί παραπάνω, ὑποσημ. 20.

30. Εὐτ. Μαρκῆ-Ἀγγέλκου, Ἀνασκαφή Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 291-296. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑποσημ. 16),

σ. 118 κ.έ., εἰκ. 2-3. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού κτίστηκε τό 1864 στή θέση παλαιότερης μεγάλης μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας, σωζόταν μέχρι τό ἔτος 1917.

31. Γκίνης, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 152 στ. 84-85. Ξυγγόπουλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 17), σ. 8 στ. 36-37. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑποσημ. 16), σ. 119-121.

32. Δ.Β. Δημητράκος-Μεσιςκλῆς, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1955, 3, σ. 2582: ἐνταῦθα= τότε, ἤδη, κατ' αὐτόν τόν χρόνον. Γιά παραδείγματα βλ. ἀριθ. (4).

ἐκ παραδόσεως γνωστά. Ποιό ἦταν τό φοβερό ἀμπλάκημα πού ἐξαιτίας του διαμορφώθηκε ἐκείνη τή χρονική στιγμή ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἀλλά καί ποιό σημαντικό πρόσωπο πού βαρύνθηκε μέ ἓνα τόσο ἐπαχθές ἀμάρτημα θά μπορούσε νά εἶναι ὁ κτήτορας αὐτοῦ τοῦ μεγάλου καί σπουδαίου ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης³³;

Ἔχω τή γνώμη πώς ἡ νέα ὀνομασία –Ἀχειροποιήτος– τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου στή Θεσσαλονίκη σχετίζεται μέ τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1258-1282)³⁴. Τό ἀμπλάκημα τοῦ κτήτορα ἦταν ὁ σφετερισμός τοῦ θρόνου καί ἡ τύφλωση τοῦ Ἰωάννη Δ΄ Λάσκαρη, γιά τά ὁποῖα ἀφορίστηκε ἀπό τόν πατριάρχη Ἀρσένιο³⁵, ὅπως ἐπίσης καί ἡ φιλενωτική στάση του στήν Ἑνωσιή τῶν Ἐκκλησιῶν³⁶, γεγονότα πού προκάλεσαν σοβαρές ταραχές, σχεδόν ἐμφύλιο πόλεμο³⁷. Ἀπόρροια τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ὁ Μιχαήλ πού ὑπῆρξε ὁ ἐλευθερωτής τῆς Βασιλεύουσας καί ὁ νέος Κωνσταντίνος, νά μὴν ἀξιωθεῖ οὔτε τῆς συνήθους νεκρικῆς ἀκολουθίας ἐκ μέρους τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας³⁸.

Ὅσο γιά τήν ἰδιαίτερη σχέση τοῦ Μιχαήλ Η΄ μέ τήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης³⁹, αὐτή καταγράφηκε μέ πειστικότητα ἀπό τό σύγχρονό του ἱστορικό Γεώργιο Ἀκρο-

πολίτη. Ὁ αὐτοκράτορας θεωροῦσε πώς ἡ πόλη αὐτή ἦταν πατρίδα του καί ὑπαγόταν στήν ἐξουσία του, ἀφοῦ ὁ πατέρας του, ὁ μέγας δομέστικος Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος⁴⁰, ὑπῆρξε ἡγεμόνας τῆς, ἐκεῖ πέθανε καί ἐκεῖ τάφηκε: *Ἡ πόλις αὕτη πατρίς μου οἷον τυγχάνει· ἐκεῖσε γάρ ὁ ἐμὸς πατὴρ ἡγεμόνευεν, ὃν καὶ ὑμεῖς οἶδατε, τὸν μέγαν λέγω δομέστικον. ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ οὔτος τὸ ζῆν ἐξεμέτρησε, καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐκεῖσε τέθαιπται. πῶς οὖν δέον ἐστὶ ταύτην τὴν πόλιν ἔξω τῆς ἐμῆς τυγχάνειν ἀρχῆς*⁴¹.

Ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος δέν εὐθυνόταν γιά τὴν ἐπωλυμία τῆς Ἀχειροποιήτου μόνο στοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ κείμενο τοῦ ἱδρυτῆ τῆς δυναστείας, πού ἔμεινε γνωστὸ ὡς «Ἡ αὐτοβιογραφία του» καί πού εἶναι τό τυπικό τῆς ἐπανάδρυσης τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Μιχαήλ Η΄ ὀνόμασε Ἀχειροποιήτο τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Κελλιβάρων στοῦ Λάτρου, μονὴ τὴν ὁποία συνένωσε μέ ἐκείνη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁴². Τό νέο αὐτοδέσποτο ἱδρυμα πού δημιουργήθηκε στήν Πρωτεύουσα μετὰ τὴ συνένωση τῶν δύο μονῶν – τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντι-

33. Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος θεώρησε πὺς συνέβη στὰ χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας, ἀφοῦ συνέδεσε τὸ ναὸ μέ τούς Ἀβραμίτες μοναχοὺς τῆς Πρωτεύουσας, βλ. ὁ.π. (ὑποσημ. 17), σ. 14-18. Ὁ Δ. Πάλλας ἀπέκλεισε κάποιο συγκεκριμένο ἱστορικό γεγονός, βλ. Pallas, ὁ.π. (ὑποσημ. 20), σ. 47-52. Κριτική ἐπ' αὐτῶν βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, II, Παρίσι 1975, σ. 377 κ.ἑ. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑποσημ. 16), σ. 121-125.

34. Βασική μονογραφία γιά τόν Μιχαήλ Η΄ παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959· σέ ἑλληνικὴ ἀπόδοση, Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, 1258-1282: Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων*, Ἀθήνα 1969. Βλ. καὶ R. Macrides, *The New Constantinian and the New Constantinople-1261?*, *BMGS* 6 (1980), σ. 13-41.

35. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 255-257, 267-269. Νικηφόρος Γρηγοράς (ἔκδ. L. Schopen), Βόννη 1829-1855, I, σ. 93. Ἱ. Συκουτρῆς, Περί τοῦ σχίσματος τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929), σ. 267-332. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 39-48, 82 κ.ἑ., 101, 151, 204. P. Magdalino, *Byzantine Churches of Selymbria*, *DOP* 32 (1978), σ. 314 κ.ἑ., σημ. 46. Macrides, ὁ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 17, 19 κ.ἑ., σημ. 40, 41.

36. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 195-240, εἰδικὰ σ. 227-230. V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976.

37. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 270 κ.ἑ., σημ. 13. Α. Μαυρομμάτης, *Οἱ πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 31-33.

38. *Τὸ δ' αἴτιον ἡ τοῦ ὁρθοῦ τῆς ἐκκλησίας δόγματος παρατροπή, ἡ ζῶν ἐκείνος... κατεχρήσατο...* Νικηφόρος Γρηγοράς, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), I, σ. 153. Ἐπίσης, σύμφωνα μέ τόν Φιλόθεο Συληβρίας (περ. 1381): *...τὸ ἐαυτοῦ σῶμα κατακείμενον καθορᾶται ὀγκούμενον, διὰ τὴν προβάσαν τῶν δογμάτων διαφοράν, προσέτι γε μὴν καὶ διὰ τὸν προσφωνηθέντα κατ' αὐτοῦ ἀφορισμὸν παρὰ τοῦ θειοτάτου πατριάρχου Ἀρσενίου, ὡς σφετερισάμενον ζῆν δόλῳ τὴν τῆς βασιλείας ἀρχὴν ἐξ υἱοῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη*, βλ. Magdalino, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 314 κ.ἑ., σημ. 46. Βλ. ἐπίσης, Μαυρομμάτης, ὁ.π., σ. 34 κ.ἑ.

39. Ξεκίνημα τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Μιχαήλ θεωρεῖται τὸ συμβάν στή μονὴ Ἀκαπνίου, βλ. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 47-53. Συκουτρῆς, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 313 κ.ἑ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 27 κ.ἑ., 30, 37.

40. A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, Μόναχο 1938, σ. 2. D.I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, ἀριθ. 141, σ. 156 κ.ἑ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 28, 30. Cheynet - Vannier, *Études* (ὑποσημ. 13), σ. 176-178. Σύμφωνα μέ τὴ Μονωδία τοῦ Ἰακώβου Βουλγαρίας, ὁ Ἀνδρόνικος πέθανε στή Θεσσαλονίκη καὶ τάφηκε στή Νίκαια, βλ. S.-G. Mercati, *Collectanea Byzantina*, Bari 1970, I, σ. 68, 111.

41. Γεώργιος Ἀκροπολίτης (ἔκδ. B.G. Teubner), Στουτγάρδη 1978, I, σ. 162 στ. 9-13. Papadopoulos, ὁ.π., σ. 2.

42. H. Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi, «de vita sua»*, *Byz. 29-30* (1959-60), σ. 447-476. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Test-*

νούπολη καὶ τῆς Θεοτόκου τῶν Κελλιβάρων στό Λάτρο—θά μείνει γνωστό μέ τήν ὀνομασία «Μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴπουν Κελλιβάρων»⁴³.

Δικαιολογώντας ὁ Μιχαήλ τήν ἀνοικοδόμησι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τήν ὁποία εἶχε ἰδρύσει στήν Κωνσταντινούπολη στά τέλη τοῦ 11ου-ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα⁴⁴ ὁ πρόγονός του Γεώργιος Παλαιολόγος καί ἡ ὁποία καταστράφηκε κατὰ τή λατινική κατοχή, κατέθεσε: ...*ἔοικε γάρ ὁ μυροβλήτης πατρῶος εἶναι τῷ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης...*⁴⁵. ὁ ἅγιος ὑπῆρξε πρέσβυς πρὸς τόν Θεό καί ὑπερασπιστής τῆς ζωῆς καί τοῦ βασιλείου του καί γιά τοῦτο ...*ἐν βάθει καρδίας τῷ θεῷ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν...*⁴⁶.

Ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν νά γίνει σέ ὅλους γνωστό ὅτι ἡ οἰκογενειακή μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στήν Κωνσταντινούπολη ἐνώθηκε καί ἔγινε μία μέ τή μεγάλη καί σεβάσμια μονή τῆς Ἀχειροποιήτου τῶν Κελλιβάρων στή Μικρά Ἀσία. Ἀπό τοῦδε καί στό ἐξῆς οἱ δύο μονές θά εἶχαν κοινό ἡγούμενο πού θά ἔφερε τόν τίτλο τοῦ ἡγουμένου τῶν Κελλιβάρων ἢ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἢ καί τὰ δύο ὀνόματα μαζί, μέ μοναχούς πού θά ὀνομάζονταν Ἀγιοδημητρίται ἢ Κελλιβαρινοί: ...*ἐκεῖνο δὴ διατρανοῦν αἰρεῖται ἡ βασιλεία μου, ὥστε γνώριμον ἅμα καί βέβαιον εἶναι τοῖς πᾶσιν, ὅτι παρ' αὐτῆς τῇ τοῦ ἐν μάρτυσι περιβοήτου Δημητρίου τῇδε μονῇ ἥνωται καί μία γέγονε (δι' ἣν μετὰ ταῦτα αἰτίαν εἰρήσεται) καί ἡ ἐν Ἀσίᾳ μεγίστη καί σεβασμία τῶν Κελλιβάρων μονή, ἥτις ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεράγνου μου θεομήτορος τῆς ἀχειροποιήτου καί δεδόμηται καί τετίμηται καί ἐνωθεῖσα μετόπισται πᾶσα εἰς αὐτήν καί μετεσκεύασται...*, καί παρακάτω: ...*ὅθεν καί οὐκέτι μὲν ἄλλη καί ἄλλη ἡ τῶν Κελλιβάρων καί ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου*

*μονή, ἀλλὰ μία καί αὐτὴ ἀπὸ γε τοῦ παρόντος καί εἰς τοὺς ἐξῆς ἅπαντας ἔσονται χρόνους*⁴⁷.

Μέ τήν πράξη αὐτῆς τῆς συνένωσης ὁ Μιχαήλ ἐπιδίωξε νά προσδώσει κύρος στήν οἰκογενειακή μονή τῆς Πρωτεύουσας. Ἡ μονή τῶν Κελλιβάρων, στήν ὁποία καί ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης(†1274) εἶχε δωρήσει ἓνα μετόχι στή μνήμη τῶν γονέων του⁴⁸, ὑπῆρξε ἴσως ἡ ἀρχαιότερη τοῦ Λάτρου καί εἶχε διατελέσει ἀρχιμανδράτο⁴⁹.

Στό τυπικό πού συνέταξε ὁ Μιχαήλ Η' καί στάθηκε ἡ τελευταία χρονολογημένη μαρτυρία γιά τίς μονές τοῦ Λάτρου πρὶν ἀπὸ τήν ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς στοὺς Τούρκους, ὁ αὐτοκράτορας ὀνόμασε τή μονή τῶν Κελλιβάρων στό Λάτρο *τῆς ὑπεράγνου θεομήτορος τῆς ἀχειροποιήτου προσθέτοντας ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων*, ἂν καί ἡ ὀψιμη ἀναφορά τοῦ Μιχαήλ εἶναι ἡ μοναδική μαρτυρία τῆς μονῆς μέ τήν ἐπωνυμία αὐτῇ⁵⁰. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι ἡ ὁμολογία του ὅτι: ...*γένετο οὕτω οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου θεοῦ καί σωτήρος ἡμῶν, ταῖς τῆς ἐνδόξου πανάγνου μητρὸς αὐτοῦ πρεσβείαις δυσωπομένου καί τοῦ τὸ ἴδιον ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκχέαντος αἷμα Δημητρίου, ᾧ καί ἡ ρηθεῖσα μονὴ ἀνεγερθεῖσα παρὰ τῆς βασιλείας μου τὸ δεύτερον ἀνατίθεται...*⁵¹, ὅπως ἐπίσης καί ὅτι ὀφείλει νά ἀποδείξει τήν εὐγνωμοσύνην του ὅχι μόνο μέ ὕμνους καί εὐχαριστίες ἀλλὰ καί μέ ἔργα⁵².

Σοβαρές ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στή σκέψη πὼς ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος εὐθύνεται γιά τήν ἐγκατάσταση τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καί σέ ἄλλες μονές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ αὐτοκράτορας διατηροῦσε ἰδιαίτερες σχέσεις μέ τή μητρόπολη τῆς Κυζίκου, ἀφοῦ κατὰ τή θριαμβικὴ του εἰσοδοὶ στή Βασιλεύουσα τό ἔτος 1261, ὁ μητροπολίτης Κυζίκου Γεώργιος Κλειδάς εἶναι ἐκεῖνος πού ἀπεστόμισε τὰς εὐχὰς στή Χρυσή Πύλη⁵³.

Ἡ τιμὴ πού ἀπέδιδαν οἱ Παλαιολόγοι στό ἱερό προσκύ-

aments (ἐκδ. J. Thomas and Angela Constantinides-Hero), Washington 2000, 3, ἀριθ. 38, σ. 1237-1253· Kellibara I: Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of St. Demetrios of the Palaiologoi-Kellibara in Constantinople.

43. Ph. Meyer, Bruchstücke zweier typiká κητορικά, BZ 4 (1895), σ. 45-58, 583 κ.έ. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), 4, ἀριθ. 56, σ. 1505-1511· Kellibara II: Typikon of Andronikos II Palaiologos of the Monastery of St. Demetrios-Kellibara in Constantinople.

44. Πιά τό νάό βλ. Janin, *La géographie* (ὑπόσημ. 2), σ. 92-94. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel* (ὑπόσημ. 3), σ. 37-39. Talbot, *Restoration* ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 254. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), σ. 1238.

45. Grégoire, ὁ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XII, σ. 463. Πιά τόν Γεώργιο

Παλαιολόγο, βλ. Cheynet - Vannier, *Etudes* (ὑπόσημ. 13), σ. 137-141.

46. Grégoire, ὁ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XI, σ. 461, 463.

47. "Ο.π., κεφ. XIII, σ. 465-467· κεφ. XIV, σ. 467· κεφ. XVII, σ. 474.

48. "Ο.π., κεφ. XVII, σ. 473. Πιά τόν Ἰωάννη, βλ. Papadopoulos, *Genealogie* (ὑπόσημ. 40), σ. 4 κ.έ.

49. Πιά τή μονή, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Λάτρος, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), σ. 76, 91 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 224 κ.έ. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), σ. 1237 κ.έ.

50. Grégoire, ὁ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XIII, σ. 465.

51. "Ο.π., κεφ. XIV, σ. 469.

52. "Ο.π., κεφ. XI, σ. 463.

53. Ἀκροπολίτης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 41), I, σ. 187 στ. 11-16.

νημα της Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου της Κυζίκου καταγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό⁵⁴. Τὸ ἔτος 1328 ὁ Ἀνδρόνικος Γ' προσκύνησε τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ ναοῦ, πράξις πού δέν εἶναι δυνατόν νά μή συσχετισθεῖ μέ τὴν παραίτηση τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καί τὸν τερματισμό τοῦ ἐμφυλίου πολέμου: Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον ὁ βασιλεὺς εἰς Κυζίκον ἐπεραιώθη, ἅμα μὲν τὴν τῆς θεομήτορος ἀχειροποίητον εἰκόνα, ἣ πρὸς τὸν ἐν Ὑγρακίῳ ναὸν ἦν, προσκυνήσων, ἅμα δὲ κατοφόμενος καὶ τὴν χώραν, οὕτω πρότερον ἰδὼν⁵⁵.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀχειροποίητης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου συνέτεινε στοῦ νά διατηρήσει ὁ Νήφων Α' (1310-1314) τὰ δικαιώματά του στὴ μητρόπολη τῆς Κυζίκου⁵⁶, ἐνῶ ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ διατάγμα τοῦ Νείλου (1380-1388) πιστοποιεῖται πὼς ἡ μονὴ εἶχε περιέλθει στὰ πατριαρχικά δίκαια⁵⁷. Ἡ ἀχειροποίητη αὐτὴ εἰκόνα ταυτίζεται μέ τὴ γνωστὴ θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου⁵⁸, ἡ ὁποία προσήλκυε πλῆθος πιστῶν στὴν ὁμώνυμη μονὴ μέχρι τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅποτε καί μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁹. σήμερὰ κοσμεῖ τὸ προσκυνητὰρι τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ στοῦ Φανάρι (Εἰκ. 5).

Σύμφωνα μέ τὴν παράδοση, ἡ ἀχειροποίητη εἰκόνα προερχόταν ἀπὸ τὴν περιώνυμη μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ, πού καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰῶνα⁶⁰. Ἀφοῦ χάθηκε, φανερώθηκε ξανά, μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξη τῆς ἰδίας τῆς Θεοτόκου, καί τοποθετήθηκε στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καί Φανερωμένης τῆς Κυζίκου⁶¹. Ἔχω τὴ γνώμη πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀπώλειας τῆς εἰκόνας καί τὴ θεϊκὴ φα-

Εἰκ. 5. Κωνσταντινούπολη, πατριαρχικὸς ναός. Εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου.

54. Ἡ μονὴ ταυτίζεται μέ τὴν Παναγία Karu Dağ, βλ. F.W. Hasluck, *Bithynica*, BSA 13 (1906-1907), σ. 298 καί σημ. 7. Ὁ ἴδιος, *Cyzicus*, Cambridge 1910, σ. 24-27. C. Mango - I. Ševčenko, *Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara*, DOP 27 (1973), σ. 253. Βλ. ἐπίσης, Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 203-205. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναός τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1998, σ. 81-84.

55. Καντακουζηνός, ὁ.π. (ὑπόσημ. 22), I, σ. 339.

56. V. Laurent, *Notes de chronologie byzantine*, REB 27 (1969), σ. 221 κ.έ. S.K. Kissas, *La datation des fresques des Saints-Apôtres à Thessalonique*, Zograf 7 (1977), σ. 54 κ.έ.

57. Παραχωρήθηκε στὸν Ματθαῖο μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνάρρησής του στοῦ θρόνου τῆς Κυζίκου τὸ ἔτος 1387: ...ὡς γνήσιος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ ὦν καὶ ὀνομαζόμενος, παραδίδωσι δὲ αὐτῷ ἡ μετριότης ἡμῶν καὶ τὰ ἐν τῷ Ὑγρακίῳ εὐρισκόμενα πατριαρχικά δίκαια, ἧγον τὰ δύο προσκυνήματα, τὸ τε τῆς πανυπεράγνου μον

δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Ἀχειροποιήτου..., βλ. MM, II, σ. 110.

58. Ὁ E. von Dobschütz, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (TU XVIII, N.F. III), Λειψία 1899, IIB, σ. 84, 150*, τὴν περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἀχειροποίητων εἰκόνων.

59. R. Bousquet, *L'affaire de Pérámos*, EO 6 (1903), σ. 401-408. Th. Xanthopoulos, *L'image de la Vierge de Pérámos*, EO 14 (1911), σ. 219 κ.έ. Κ.Σ. Μακρῆς, *Τὰ χωριά καὶ τὰ μοναστήρια τῆς κυζικτικῆς χερσονήσου*, *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 8 (1959), σ. 165-172. Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 204.

60. Ἡ μονὴ ταυτίζεται μέ τὴν Παναγία Kara Dağ στοῦ Kurşunlu, βλ. Hasluck, *Bithynica*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 54), σ. 303. Ὁ ἴδιος, *Cyzicus* (ὑπόσημ. 54), σ. 52 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 195-199. Mango - Ševčenko, ὁ.π. (ὑπόσημ. 54), σ. 253-267.

61. Bousquet, ὁ.π. (ὑπόσημ. 59), σ. 402 κ.έ. Xanthopoulos, ὁ.π. (ὑπόσημ. 59), σ. 219 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 204. Mango - Ševčenko, ὁ.π. (ὑπόσημ. 54), σ. 253.

νέρωσή της διακρίνεται μάλλον ή μεταφορά της λατρείας της Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου από τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στή μονή της Κυζίκου.

Ὁ Μιχαήλ Η' χρυσοβούλλοις εἶχε παραχωρήσει τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στή Βιθυνία στόν ἔμπιστό του Ἀθανάσιο Β' Ἀλεξανδρείας (περ. 1276-1316), ὅταν ἐκεῖνος κατέφυγε στήν Κωνσταντινούπολη τό ἔτος 1278⁶². Πρός τούτοις ἔχει καταγραφεί ή ὁμολογία τοῦ αὐτοκράτορα στόν Ἀθανάσιο, ὅτι παλαιότερα ἡγεμόνευε τῆς Βιθυνίας: *ισχυρίζετο... τοῦ τόπου... κατ' ἐπιτροπείαν αὐτός ἐστρατήγει*⁶³. Ἐνδεικτικό στοιχείο γιά τίς ἐπεμβάσεις τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας στή μονή εἶναι ή ἐξαιρετικά ἐντυπωσιακή πληροφορία ὅτι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν ἐν εἰκόνι ἱστάμενον εἰς τὸ προσκυνεῖσθαι... διασπάσαι καὶ στήλην βασιλικὴν κολακεία ἀντιστηλῶσαι⁶⁴. Φαίνεται πὼς ὁ Ἀθανάσιος ἀνακαίνισε τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τό σωζόμενο σπάρραγμα τοιχογραφίας μέ ἐπιγραφή ἀπὸ τό χωρίο ΜΔ', 2 τοῦ Ἱερεμίας, πού χρονολογήθηκε ἀπὸ τοὺς C. Mango καὶ I. Ševčenko πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα⁶⁵.

Στήν εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου ή Θεοτόκος παριστάνεται στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας πού ὑποβαστάζει μέ τό ἀριστερό της χέρι τόν Χριστό (Εἰκ. 5). Ἄν καὶ ή εἰκόνα φέρει ἀργυρόχρυση ἐπένδυση καὶ τὰ πρόσωπα εἶναι φθαρμένα, τό ἔργο χρονολογήθηκε στό 12ο αἰώνα ἐξαιτίας τῆς μετωπικῆς στάσης τῶν μορφῶν⁶⁶. Ὁ ἴδιος εἰκονογραφικός τύπος ἀποτελέσε τό πρότυπο γιά ὅλες τίς παλαιολόγειες φορητές εἰκόνες τίς ἀφιερωμένες στήν Παναγία Φανερωμένη⁶⁷. Εἶναι βέβαιο πὼς ἐσκεμμένα ἐπέλεξε ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος τήν περιφνημὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας γιά προπομπό τῆς θριαμβικῆς εἰσόδου του στή Βασιλεύου-

Εἰκ. 6. Ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ἀργυρά νομίσματα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου καὶ Ἀννας τῆς Σαβοΐας (ἀπὸ S. Bendall - P.J. Donald).

σα. Ἄν καὶ ή πόλη εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἤδη ἀπὸ τίς 25 Ἰουλίου, ή ἐπάνοδος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἐγινε στίς 15 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1261⁶⁸ μέ σκοπό νά συμπίσει ὁ θρίαμβός του μέ τήν ἐορτή τῆς Θεοτόκου, τῆς προστάτιδος τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁹. Κατόπιν τούτου, ή εἰκόνα τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν περιεβλήθη ἐμφανῶς καὶ μέ τήν ιδιότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβόλου, δεχόμενη στή συνέχεια ξεχωριστή τιμή καὶ λατρεία ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους⁷⁰.

Ὅπως ἐμφαντικά ἀποδεχόταν ὁ Μιχαήλ Η' στήν αὐτοβιογραφία του, ὅφειλε νά ἀποδείξει μέ ἔργα τήν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τοὺς θεῖους προστάτες τῆς αὐτοκρα-

62. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), III, σ. 229. A.-M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington 1975, ἀριθ. 69, σ. 166 στ. 62-64, 385 κ.έ. Πά τόν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας, βλ. A. Failler, *Le séjour d'Athanase II d'Alexandrie à Constantinople*, REB 35 (1977), σ. 43-71.

63. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), II, σ. 633 καὶ σημ. 7, 8.

64. Talbot, ὅ.π. (ὑποσημ. 62), σ. 170 στ. 137-140, 388.

65. Mango - Ševčenko, ὅ.π. (ὑποσημ. 54), σ. 258, 267, εἰκ. 131.

66. Γ. Σωτηρίου, *Κεμήλια τοῦ Οἰκονομικοῦ Πατριαρχείου*, Ἀθήνα 1937, σ. 26, πίν. 8. *Οἰκονομικό Πατριαρχεῖο. Ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1989, σ. 97, πίν. στή σ. 73 (Ἀθ. Παλιούρας).

67. Πά τίς εἰκονογραφικές ἐκφράσεις τῆς Ἀχειροποιήτου-Φανερωμένης ἐτοιμάζω εἰδική μελέτη.

68. Ἀκροπολίτης, ὅ.π. (ὑποσημ. 41), I, σ. 183 στ. 20-22, 186-188. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 217-219, 233. Παννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 100 κ.έ. Macrides, *New Constantinople*, ὅ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 13, 36. Τ. Παπαμαστοράκης, "Ἐνα εἰκαστικό ἐγκώμιο τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά, ΔΧΑΕ ΙΕ' (1989-1990), σ. 237.

69. N.H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople, Byzantine Studies and Other Essays*, Λονδίνο 1955, σ. 248 κ.έ. C. Mango, *Ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς Θεοτοκούπολη, Μήτηρ Θεοῦ*, σ. 17-25.

70. Νικηφόρος Γρηγοράς, ὅ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 541 κ.έ., 554 κ.έ., 559 κ.έ. Καντακουζηνός, ὅ.π. (ὑποσημ. 22), I, σ. 305, 557. Χρ. Ἀγγελίδης - Τ. Παπαμαστοράκης, *Ἡ μονή τῶν Ὁδηγῶν καὶ ή λατρεία τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας, Μήτηρ Θεοῦ*, σ. 383-385.

τορίας και της ζωής του, την Παναγία και τόν ἅγιο Δημήτριο: *...ἐχρῆν δὲ ἄρα καὶ τοῖς ἔργοις τὸν εὐγνώμονα παραστήσαι...*⁷¹. Ἐπακόλουθο τῶν ὁμολογιῶν καὶ τῶν ὀφειλῶν αὐτῶν ἦταν στή μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐτιμᾶτο ὁ προστάτης τῆς γενιᾶς του ἅγιος Δημήτριος, νά ἐγκατοικήσει καί ἡ Θεοτόκος, ἡ προστάτις τῆς Βασιλεύουσας. Μέ τήν πράξη τῆς συνένωσης τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς μέ τή μονή τοῦ Λάτρου ἀποδόθηκε στή Θεοτόκο ὁ προσδιορισμός Ἀχειροποιήτος. Πολύ πιθανόν ἡ συλλατρεία στό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Κελλιβάρων νά ἀποτυπώθηκε στίς μοναδικές παραστάσεις δύο μεταγενέστερων ἀσημένιων νομισμάτων πού ἔκοψαν ὁ ἀνήλικος Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος καί ἡ Ἄννα τῆς Σαβοΐας (1341-1347)⁷². Στόν ἐμπροσθότυπο εἰκονίζονται ὁ αὐτοκράτορας μέ τή μητέρα του καί στόν ὀπι-

σθότυπο, μετωπικές, οἱ μορφές τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἡ μία δίπλα στήν ἄλλη (Εἰκ. 6). Στό μεγάλο ναό τῆς Θεοτόκου στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἀπό παράδοση ὑφίστατο ἡ σύζευξη τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς προστατῶν τῆς πόλης, ἡ νέα προσωνυμία τῆς Ἀχειροποιήτου πού ἀποδόθηκε στή Θεοτόκο διατηρήθηκε μέσα ἀπό τό περίβλημα τῆς ἐκδοχῆς τοῦ θεϊκοῦ σχηματισμοῦ τῆς εἰκόνας, καθῶς καί τό μῦθο μιᾶς ἀποτρόπαιης πράξης τοῦ κτήτορα. Ἐντούτοις, στόν κτήτορα αὐτόν πού, ὅπως πιστεύω, δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, πρέπει νά προσγραφεῖ ἡ προσπάθεια τῆς καθιέρωσης μιᾶς σημαντικῆς λατρείας πού ἐντασσόταν στή γενικότερη ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς, κύριος στόχος τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀποκατάσταση καί ἡ συνέχιση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας⁷³.

71. Grégoire, *Imperatoris*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XI, σ. 463.

72. S. Bendall - P.J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage (1282-1453)*, Λονδίνο 1979, ἀριθ. 6, 7, σ. 136-137.

73. Παννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑπόσημ. 34), σ. 101-

110. Μαυρομιάτης, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 37), σ. 17-33. Macrides, *The New Constantine*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 34), σ. 15 κ.έ., 39 κ.έ. Παπαμαστοράκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 68), σ. 238.

THE ACHEIROPOIETOS-PHANEROMENE OF THE EARLY PALAEOLOGOI

Represented on the reverse type of a late thirteenth-century lead seal is the figure of the Mother of God standing and holding the Christ-Child in her right arm, accompanied by the legend *Acheiropoietos*. On the obverse type the inscription refers to a certain Kerameus, who invokes the Virgin to help him carry out the tasks incumbent upon him in accordance with royal commands (Fig. 1). The owner of the lead seal is identified as the *pansebastos* (all august) *sebastos* (august) Nikolaos Kerameus, *domestikos* of the western *themas* during the reign of Michael VIII Palaeologos and census-taker (?) of Thessaloniki from 1270 until 1283/4. I believe that Nikolaos Kerameus was indeed census-taker of Thessaloniki and that his invocation was addressed to the icon in the church of the Acheiropoietos in that city. Therefore, the time of naming the church is placed around the year 1270, shifting it about half a century earlier than the date hitherto accepted. The prosonym *acheiropoietos* is preserved next to the icon of the Mother of God in the church of St Nicholas of the Orphans (1310-1320) in Thessaloniki (Fig. 3) as well as in the *parekklesion* of St Stephen in the Holy Trinity church at Sopoćani (1272-1276) (Fig. 4). Two lead seals of the Metropolitan of Thessaloniki Iakovos (1290-1300) (Fig. 2) are also associated with the icon in the church, while in the sale contract between Anna Paxamados and the Iviron monastery on Mt Athos (c. 1320) the 'neighbourhood of the Acheiropoietos' is mentioned. In my view the renaming of the large church of the Theotokos in Thessaloniki to Acheiropoietos is associated with Michael VIII Palaeologos (1258/1261-1282), who considered this city his home. According to Konstantinos Armenopoulos, because of the donor's sin, the icon of the Mother of God that was inside the church was formed standing and supplicating towards Christ in a divine manner and not by human hand, which is why it was named *acheiropoietos*. The donor's sin was the usurping of the throne and the blinding of John IV Lascaris, for which he was excommunicated by Patriarch Arsenios, as well his pro-Unionist stance regarding the Union of the Churches, events that caused terrible turmoil and brought Byzantium to the brink of civil war.

Michael VIII Palaeologos, in his so-called "Autobiography" –the *Typikon* (Rule) of the refounding of the family monastery of St Demetrios of the Palaeologoi at Constantinople– named the monastery of the Mother of God of the Kellibaroï at Latros, which foundation he united with that of St Demetrios, Acheiropoietos. Henceforth, the new monastery in Constantinople was called monastery of St Demetrios that is of the Kellibaroï. There are serious indications that Michael VIII was also responsible for instituting the veneration of the Theotokos Acheiropoietos in monasteries in Asia Minor. The emperor enjoyed special relations with the Metropolitanate of Cyzicus, since during his triumphal entry into the Queen of Cities, he was welcomed at the Golden Gate by Georgios Kleidas. The honour the Palaeologoi bestowed on the holy pilgrim shrine of the Theotokos Acheiropoietos in Cyzicus is described by John Cantacuzenos. In 1328, Andronicus III venerated the *acheiropoietos* icon in the church, an act which should surely be related to the abdication of Andronicus II and the end of the civil war. The existence of the *acheiropoietos* icon of the Mother of God was instrumental in preventing Nephon I (1310-1314) from relinquishing his rights to the Metropolitanate of Cyzicus, while the patriarchal decree issued by Neilos (1380-1388) confirms that the monastery had come under patriarchal jurisdiction. This *acheiropoietos* icon is identified with the renowned icon of the Virgin Phaneromene of Cyzicus, which is now in the Phanar (Fig. 5). Tradition has it that the *acheiropoietos* icon came from the monastery of the Megalos Agros, which was destroyed in the first decade of the fourteenth century. The icon was lost but reappeared after the Virgin herself had indicated its whereabouts, and was placed in the monastery of the Theotokos Acheiropoietos and Phaneromene in Cyzicus.

In my opinion, this version of the loss of the icon and its divine revelation probably conceals the transfer of the veneration of the Theotokos Acheiropoietos from the Megalos Agros monastery to the monastery in Cyzicus. Michael VIII, who had previously ruled Bithynia, had ceded the Megalos Agros monastery to his trusted confidant Athanasios II of

Alexandria (1276-c. 1316), when he sought refuge in Constantinople (1278). Indicative of Athanasios's interventions in the Megalos Agros monastery is the extremely interesting information that he removed an icon of Christ from there and put in its place an image of the king. Athanasios apparently renovated the monastery, as is evidenced also by the surviving fragment of wall-painting, which is dated towards the end of the thirteenth century.

In the icon of the Virgin Phaneromene of Cyzicus, the Mother of God is depicted in the type of the Hodegetria, with the Christ-Child on her left arm (Fig. 5). Although the icon is covered by a parcel-gilt revetment and the faces are worn, the work is dated to the twelfth century on the basis of the frontal pose of the figures. The same iconographic type was the model for all the Palaeologan portable icons dedicated to the Virgin Phaneromene. It is certain that Michael VIII Palaeologos purposely chose the famous icon of the Virgin Hodegetria to head his triumphal entry into Constantinople. Although the City had been liberated since 25 July, the Byzantine emperor returned on 15 August 1261, intent on his triumph coinciding with the feast of the Dormition of the Virgin, protectress of Constantinople. As a result, the palladium icon in the Hodegon monastery was conspicuously invested with the status of imperial symbol as well, subsequently receiving special honour and cult by the Palaeologoi.

As Michael VIII explicitly admitted in his 'autobiography', he was duty bound to show through deeds his gratitude to

the divine protectors of his kingdom and his life, the Virgin and St Demetrios. Consequence of these confessions and debts was the housing of the Virgin, protectress of Constantinople, in the monastery of St Demetrios of the Palaeologoi in the Byzantine capital, where the protector of his lineage, St Demetrios, was honoured. With this act of unification of the family monastery with the Latros monastery, the appellation "Acheiropoietos" was ascribed to the Mother of God. It is very possible that the co-worship in the church of St Demetrios of the Kellibaroï is imprinted in the unique representations on two later silver coins issued by the minor John V Palaeologos and Anne of Savoy (1341-1347). Represented on the obverse are the emperor with his mother, and on the reverse the frontal figures of the Mother of God and St Demetrios side by side (Fig 6). In the large church of the Theotokos in Thessaloniki, where tradition has it the conjugation of the cult of the Virgin and of St Demetrios as protectors of the city took place, the new epithet of Acheiropoietos, which was attributed to the Mother of God, was preserved through the version of the divine forming of the icon as well as the myth of a repugnant act by the donor. Nevertheless, this donor, whom I believe was none other than Michael VIII Palaeologos, should be credited with the endeavour to establish an important cult which was incorporated in the prevailing ideology of the period, main aim of which was the restoration and perpetuation of the Byzantine Empire.